

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

İPEK YOLU*

 ZAFER SARAC**

 10.53718/gttad.1089196

Tarihin tanımında da anımsanacağı gibi coğrafi mekân oldukça önemlidir. İnsanın ait olduğu yer onun kültür yapısına direkt etki ettiği için hiçbir insan coğrafyasından bağımsız düşünülemez. Dünya üzerindeki bölgelerin farklı kültürel gelişimi her topluluk için kendine has bir özellik gösterir. Farklı tarihi gelişmişlik düzeylerine sahip insan topluluklarının birbirleriyle olan temaslarıyla hem coğrafya hem de insan grupları farklı bir kimlik kazanır. Peki insan topluluklarının birbirleriyle teması nasıl olur? Geçmişten günümüze insan topluluklarını birbirlerine yollar bağlar. Bu yüzden tarihi güzergâhlar fazlasıyla önemlidir. İnsanlığın bu yollardaki her adımı bu yolları zamanla geliştirip dönüştürürken, insanlığın medeniyet bağlamında yeni hüviyetler kazanmasının da önü açılmış olur. Bu yüzden kıtaları birbirine bağlayan uzun yollar insanlığın tarihi gelişimini bağrında barındıran en önemli mekanlardır. İpek Yolu namıyla bilinen tarihi yol da böyledir. Amerikalı akademisyen Valerie Hansen'in kitabı da tarihi İpek Yolu'nu okuruna en kapsamlı şekilde anlatmak iddiasıyla kitapçı raflarındaki yerini almıştır.

Valerie Hansen, Yale Üniversitesinde profesör olup mezkûr eserini 2012 yılında yazmıştır. Asıl meşhur eseri olan *The Year 1000*'i¹ uzun seyahatleri sayesinde kaleme almıştır. 20 ülkeye olan ziyareti onu modern bir seyyah yaparken, bu seyahatlerinin yan ürünü olan kıymetli eserleri vücuda gelmiştir. Özellikle Hansen'in Çin'de altı yıl gibi uzun bir süre kalması, yüzlerce tapınağı ziyaret etmesi, onu dersine iyi çalışan bir oryantalist konumuna yükseltmiştir.

Hansen eserinde İpek Yolu'nu, ilk kez kullanılmaya başlandığı dönemlerden (MÖ 2. yüzyıl²) itibaren MS 1000 yılına kadarki evrede güzergâh üzerinde bulunan yüksek önemi haiz şehirler vasıtasıyla anlatır. İpek Yolu üzerinde antik ehemmiyete de sahip olan bu merkezlerinin her biri ayrı bir bölümde ele alır. Sırasıyla Loulan, Kuça, Turfan, Semerkand, Çangan, Dunhuang Hotan merccek altına alınır. Bu minvalde her bölge için dikkat çekici bölüm başlıklarının kullanıldığı görülür: Birinci bölüm, Orta Asya'nın Kavşağında Loulan Krallığı; ikinci bölüm, İpek Yolu Dillerine Açılan Kapı Kuça ve Kızıl Mağaralar; üçüncü bölüm, Çin ve İran Arasında Orta Yol Turfan; dördüncü bölüm, Sogdların Ata Toprakları, İpek Yolu Tüccarları, Semerkand ve Sogdiana; beşinci bölüm, İpek Yolu'nun Kozmopolit Son Durağı Tarihi Çangan, Günümüzde Xi'an; altıncı bölüm, İpek Yolu Tarihinin Zaman Kapsülü Dunhuang Mağaraları; yedinci bölüm, Budizm ve İslam'ın Sincan'a Giriş Kapısı Hotan; sonuç bölümü, Orta Asya'dan Geçen Karayollarının Tarihi; şeklinde başlıklandırılır. Fakat yüzlerce kilometre uzunluğunda bir yol düşünüldüğünde; kitabın yedi bölümünde yer verilen merkezlerden daha fazlasının olduğu pekâlâ tahmin edilebilir. Hansen, elindeki materyale göre bir sınıflandırma yaparak, kendi seçimiyle bazı merkezlerin üzerine daha detaylı bir şekilde eğilir. Esasında Hansen'in ele aldığı merkezler incelendiğinde tarihi kaynaklarda sıkça karşılaşılan yerleşim birimleri olduğu dikkatten kaçmaz. Yazar Asya medeniyetinin merkezlerini şehir tarihinin konusu olacak şekilde zengin bir anlatımla izah etmeye çalışarak tarihi bir yolun önemli kavşak noktalarına ışık tutar.

Hansen'in amacı belirli bir güzergâhı olmayan meşhur İpek Yolu'nun kültürlerin (genel olarak Doğu ve Batı) teması açısından ne kadar önemli bir misyon üstlendiğini kanıtlamaktır. Zira basit ticari kaygılarla takas amaçlı seyahat eden tüccarlar sadece mallarını mübadele eder. Ama İpek Yolu vasıtasıyla medeniyetin iki kutbu arasında sadece ticari alışveriş söz konusu olmayıp; fikirler, sanat anlayışları, teknolojiler takas edilir.

* Valerie Hansen, *İpek Yolu*, çev. İlkem Topal, Nora Kitap, İstanbul 2021, s. 335.

** Bilim Uzmanı, Elazığ/TÜRKİYE, E-Posta: zafersarac@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8698-6549

¹ Valerie Hansen, *Küreselleşmenin İlk Adımları 1000 Yılı*, çev. Gökçe Çiçek, Nora Kitap, İstanbul 2022.

² Yazar başlangıç MÖ 200 tarihini belirlemiştir. Han Hanedanlığı'nın kuruluş yılı MÖ 206 olduğundan böyle bir yol izlenmiş olmalıdır. Zira bu dönemde Çin, Batı bölgelerine asker konuşlandırmaya başlamıştır.

İPEK YOLU

Her şeyden öte; Doğu'dan Batı'ya doğru yönelen kültür birikimi, Doğu'nun değiştirici gücünün hiç de azımsanmayacak oranda olduğunu kanıtlar. Hansen, İpek Yolu üzerine kafa yorarak, günümüze göre az miktarda ticaret hacmiyle sınırlı sayıda insanın takip ettiği bir yolun görüldüğü kadar basit olmadığını, güzergâhın sadece ticari potansiyelle sınırlanamayacağını ispat eder.

İpek Yolu'nun tahminen geçmişi MÖ 2. yüzyıla uzanmasına karşın yolun önemi son iki yüz yılda anlaşılır. Avrupa'da başlayan merak, oryantalizm olarak kendisini gösterirken, 19 ve 20. yüzyıllarda Avrupalı birçok bilim adamı bölgeye gider. Avrupalı bilim adamlarının merakı bilim dünyasında sansasyonel bir etki yapar. Asya keşfedilmemiş hazineleri ile cazibe merkezi haline gelir. Hansen'in de eserinde yer yer yakındığı gibi Avrupalı âlimler bilimsel meraklarını sömürüye dönüştürerek, bölgede çıkardıkları arkeolojik materyali ülkelerine kaçırmaları. Tabii yazarın yakınmaları bölgenin maddi varlığının gasp edilmesi gerçeğini kabul etme aşamasında kalır. Hatta kimi zaman dönemin şartları gereği bilim adamlarının tavırları emperyalizmin revaçta olduğu bir dönem söz konusu olduğu için normal olarak değerlendirilir. Her ne kadar Avrupalı âlimlerin sömürüsüyle kıymetli parçalarını kaybetmiş olsa da İpek Yolu'nun önemli merkezleri taşınmaz hazinelerinin ihtişamıyla Hansen'i etkiler. Bazen bir kazı raporunu andıran bilgilendirmeleri sıralayan Hansen, arkeolojik mekâna dair kıymetli bilgileri hassas ve titiz bir şekilde sunar. Misal Xi'an şehri anlatılırken Hejacun köyünde bulunan hazine bahsedilir. Çıkarılan arkeolojik malzeme öylesine detaylı sunulur ki sanki anlatının merkezi Xi'an değilmiş gibi bir algı okurda oluşur. Çıkarılan arkeolojik malzemeye ait listeler sunulur. Ayrıca her bir eşyaya ve objeye dair yapılan nitelikli yorumlar, tarihinin ya da arkeoloğun eldeki materyalleri nasıl efektif kullanabileceğine ilişkin ders hükmündedir.

Hansen, İpek Yolu'ndaki bir merkezi ele alırken ilk olarak Avrupalı âlimlerin ilk seferlerindeki bulguları ortaya döker. Hansen, arkeolojik bulgunun takdimini yaparken asıl yoğunlaştığı husus bölgedeki yazılı belgelerdir. Bilindiği üzere Asya steplerinde ortaya çıkan kâğıt ve matbaa İpek Yolu vasıtasıyla Batı'ya nakledilir. Böylelikle hatırı sayılır bir yazılı miras Asya'da belirli merkezlerde yoğunlaşır. Tarih disiplini için eşsiz hazine kabilindeki bu yazılı metinler her bir bölümde Hansen tarafından ustaca ele alınır. Yazılı metinlerden çıkan önemli bulgular günümüze çok yakın zamanda çıkarılan arkeolojik materyallerle desteklenir. Bölge insanın sosyal yaşamına dair tespitler ise çağdaş tarih anlayışlarına vurgu yapacak derecede kıymetli bilgiler içerir. Misal Sogdiana'yı anlatan Hansen bölgede Mugh Dağı civarında bulunan belgeleri tahlil eder. Bu bölgede çıkan evlilik sözleşmesiyle tarafların birbirlerine karşı yükümlülüklerinden bahsedilmesi, Asya'daki medeniyet merkezlerinin yüksek kültürel yapısını gözler önüne serecek düzeydedir. Sosyal yapının deşifre edilmesi için önemli veriler içeren bu belgeler vasıtasıyla tarihin gölgede kalan kısmının aydınlığa kavuşacağı savunulabilir.

Eserde ele alınan merkezlerin gelişim basamakları kronolojik bir sırayla zikredilir. İpek Yolu'ndaki merkezlerin geçmişteki parlak dönemleri, siyasi hikayeleri, sosyal yapıları, dini anlayışları, iktisadi potansiyelleri ve kültür bileşenleri eldeki arkeolojik bulgularla açıklanır. Özellikle bölgeyi ziyaret eden seyyahların notları bölge tarihine ışık tutacak şekilde sunulur. Genelde seyyahların söyledikleri kaynaklarla uyumla beraber, Marco Polo'nun dediklerine Hansen şüpheli ve eleştirel yaklaşır. Zaten yazarın genel üslubu kaynaklara temkinli yaklaşımıyla kendisini gösterir.

Yazar, İpek Yolu ile ilgili somut materyallerin izini gayet iyi sürmekle beraber, kendisinden yaklaşık bir asır önceki bilim adamlarının elde ettiği bulguları eleştirel bir şekilde ele alarak analizlerini hâkim teorilerin dışında özgün bir şekilde temellendirerek sunmaktadır. Bu açıdan eserin akademik açıdan doyurucu olduğu savunulabilir. Ayrıca sunulan bilgilerdeki ilgi çekici faktörlerin toplumun her kesiminin ilgisini çezebedecek özelliklere sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin bilimsel amaç haricinde bölgeyi gezmek isteyen meraklı bir turistin gereksinim duyacağı genel-geçer bilgiler eserde yer almaktadır.

İpek Yolu'nun farklı kavim ve toplulukların önemli bir yerleşkesi olduğu malum. İzah edilen merkezlerde bazı kavimler en ince detaylarına varıncaya kadar değerlendirilir. Misal Soğdlularla ilgili her kaynakta bulunamayacak bilgiler eserde yer alır. Fakat gariptir, bütün Asya üzerinde hakimiyeti söz konusu olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi büyük siyasi oluşumlara dair bilgiler kısıtlıdır. Adı geçen Türk devletlerinin Türklüğü -kasıtlı mı bilinmez- vurgulanmamaktadır.³ Türklerin İpek Yolu üzerindeki etkileri düşünüldüğünde yazarın bu tavrını anlamak mümkün değildir.⁴ Asya ana karasının her tarafında hareket halinde olan yüzlerce boydan mürekkep ve yüzlerce yerleşim yeri kuran bozkırdaki bütün yolları şekillendiren bir ulusun bin parçaya bölünüp farklı yerel kavimler şeklinde servis edilmesi ilginçtir. Misal Karluklar alelade bir göçmen kavim olarak silik bir şekilde satır arasında geçer (s.173). Yine 631 yılında Doğu Göktürklerin Çinli Tang Hanedanı'na teslim olması sonrası Çin'e on bin Göktürk hanesinin göçünden bahs olunur. Hansen bu on bin hanenin büyük kısmının Soğdlu olduğunu belirtir. Aslında büyük bir Türk nüfusunun Çin'e göçü söz konusu olup, kaynaklarda yüz bin

³ Örneğin sayfa 155'te belli bir bölgedeki hakimiyet unsurları belirtilirken Hunlar ve Türkler ayrı olarak sayılmıştır. Hunlar ve Türklerin ayrı millet gibi vurgulanması gariptir.

⁴ Misal eserin dizin kısmında Türkler kelimesi sadece dokuz kez geçmektedir.

insandan bahsedilir.⁵ Türklerin Çin'deki o dönemki nüfusunu ve demografik gücünü ikinci plana iten bu satırlarda olduğu gibi benzeri tutumlar; yazarın eserini şekillendirirken, tarihi olaylara Çin tarafından baktığını gösterir.⁶ Ayrıca Türkçenin en önemli kaynaklarından olan bölgeye dair birçok bilgiyi içeren Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugati't-Türk isimli eserine birkaç yerde değinilir. Ama eserde ithafta bulunacak yer kalmamış gibi Hansen, Kaşgarlı Mahmut'un Hotan'ın fethine dair dizelerini çalışmasına taşır.⁷ Hansen, bu tavrıyla Türklere barbar yaftasının yapıştırılması için adeta yer göstermektedir. Oysaki Divanu Lugati't-Türk'te İpek Yolu'ndaki Türk kültürü, tarihi ve özellikle diline dair yüzlerce bilgi bulmak mümkündür.⁸ Ek olarak yazarın ön yargı olarak nitelendirilebilecek benzer tutumuna İslam konusundaki fikirlerinde de rastlanır. Misal yazar Orta Asya'daki toplulukların birbirlerine karşı tutumlarından bahsederken, "*Bölgeye İslam'ın gelişinden önce bu farklı toplulukların üyeleri birbirlerinin inançlarına şaşılacak denli hoşgörülüydü. (s. 27)*" diye fikirlerini serdedir. Bu cümle vasıtasıyla bölgeye dini hoşgörüsüzlüğün İslam'la beraber geldiği algısı ortaya çıkar ki bu da İslam'ı savaşıla bağdaştıran İslamofobik söylemin yazarın dimağında yeri olduğunu gösterir.

Ayrıca yazar dil ve lehçelerinin farklı bölgelerde görülen diyalektlerini bildirirken genelde Türkçe vurgusu yapmaz. Misal eserde birçok yerde geçen Uygurca⁹ kavramı ile neyin kastedildiği net değildir. Uygurca-Türkçe ilişkisi üzerinde durulmadığından dilin yapısı ve gelişimi ile ilgili izlenim edinmek güçtür. Sonuçta eserde oluşturulan algıyla Uygurların Türkçe konuştukları vurgusu yok gibidir. Misal Kuça dili, Hotanca gibi kavramlar kullanılır ama bu lehçelerin filolojik kökeninin ne olduğu günümüzde hangi dille ortaklıklarının bulunduğu muammadır. Toharca ile ilgili bilgiler verilir ama bu bilgilerde kafa karıştırıcıdır. Sonuçta yazar dil konusunda okuru çıkmazlara mahkûm etmektedir.¹⁰ Ayrıca bugün olduğu gibi geçmişte de Türkçenin bütün Asya'da ortak dil (lingua franca) seviyesinde olduğu unutulmamalıdır. Eserde ise tersine bir hava söz konusudur.

Tabii mevzu kadim bir yol olunca yazarın okura azami yardımcı olması gerçeği su yüzüne çıkar. Bu minvalde eserde bölgeyi anlatan haritalar sıkça kullanılır. Yine bölgeyi ve arkeolojik materyalleri gösteren resimlerin¹¹ sıkça kullanılması okurun esere olan intibakını artırır. Resimlerin bazılarının hikayesi öylesine ilgi çekicidir ki -kapakta kullanılan resim gibi- renkli olarak servis edilmesi okur tarafından temenni unsuru olarak ön plan çıkar.¹² Yine İpek Yolu şehirlerine dair zaman, şehir, olay parametrelerine sahip zaman çizelgesinin sunumu okurun işini fazlasıyla kolaylaştırır. İşin açıkçası her tarihi eserde olması gereken çizelge yardımıyla okurun esere ve İpek Yolu tarihine olan intibakının arttığı rahatlıkla savunulabilir.

Eserin iyi bir çevirisi olduğu ve sade ve açık bir dille kendisini gösterdiği söylenebilir. Birkaç yerde görülen imla ve çeviri hataları çok fazla göze batmamaktadır.¹³ Eserin akademik bir yönelimi olduğu için çeviren ve editör tarafından daha fazla notlandırılması beklenti dâhilindedir. Zira konular her ne kadar ilgi çekici olsa da bazı yerler daha detaylı açıklamaya muhtaçtır. Söz notlardan açılmışken eserin sonunda bütün dipnotların topluca sunumu okurun işini zorlaştırmaktadır. Zaten bu tarz referansların neden eserin sonuna koyulduğu anlaşılmazdır.

Eserin kaynak olarak muazzam bir değeri bulunmaktadır. Özellikle Türk tarihi için önemli bölgelerdeki arkeolojik materyallere dair tafsilatlı anlatımlar okurun ufkunu açmaya namzettir. Dilimizde İpek Yolu ile ilgili kaynaklar bulunmamaktadır. Yeni yazılan kaynaklarla bölgeye ilişkin ilginin her geçen gün arttığı gözlenir. Fakat yapılan çalışmaların ülkemizde halen istenilen seviyeye ulaştığını belirtmek güçtür. Türk tarihinin teşekkülünde önemli bir güzergâh olan İpek Yolu ile ilgili anlatımlar fakültelerimizde ders olarak okutulacak kadar önemlidir. Tarih disiplinine dair yabancı literatürde fazlaca gördüğümüz kaynakların dilimize kazandırılması bu açıdan ehemmiyet arz etmektedir. Hansen'in eseri bundan sonra yazılacak eserler için referans değeri olacak kadar kıymetlidir. Bununla birlikte eserde kaynakça kısmının bulunmaması büyük bir eksikliklerdir. Yine yazarın

⁵ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 237-241.

⁶ Misal o dönemde Tang (Çin) başkentindeki Hristiyanlık izlerinden bile bahsedilir ama Türkler hiç göç etmemişler gibi bir tutum benimsenir. Türklerin o dönemki faaliyetleri Çin kaynaklarına geçmiştir. Ama yazar bunları pek kaile almamıştır.

⁷ İlgili dizeler- Sel gibi üstlerine geldik/ Şehirlerinin içinden geçtik/ Put dolu tapınaklarını yıktık/ Buda'nın kafasına s*çtik, s. 275.

⁸ Yine Divanu Lügati't Türk'te yer alan bu dizeler Hansen'in gözünden kaçmış gibidir: Endik kişi tetilsün/ İl törü yetilsün/ Toklı böri yitilsün/ Kadgu yeme sawılsun "Şaşkın ve akılsız kişi ayılsın; ülkeye düzen yayılsın; kurt kuzuyla birlikte yürüsün; kaygı ve keder bizden uzaklaşsın gitsin." Kurtla kuzunun beraber yürüdüğü bir dünyaya öykünen bu dizelerin baştan başka vurgusu yoktur. Bkz. Azmi Bilgin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Manzumelerin Tematik Açıldan Divan Şiiri ile İlgisi*, Kaşgarlı Mahmut Kitabı, Ankara 2008, s. 421-431.

⁹ "Uygurca, Uygur Kağanlığı'nın dilidir.", s. 241.

¹⁰ Konuyla ilgili daha net bir fikre sahip olmak için Bkz. Ahmet Buran, *Türkçe Kavramının Tarihi Belgelerde Gösterilme Biçimi*, Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (7-9 Mayıs 2021) Bildiriler Kitabı, Eskişehir 2021, s. 311-326.

¹¹ Resimlerin bazılarının altında Batılı kütüphanelerin izniyle yayımlandığı görülür. Batı'nın uzun yıllar yaptığı sömürünün sayesinde bölgenin yerlisi olan araştırmacıların dahi izin alması gibi garip bir durum söz konusudur. Kendi kültürel varlıklarına dahi izinle ulaşma durumu trajiktir.

¹² Resimlerin bir internet kaynağı vasıtasıyla takip edilmesi okura avantaj sağlayabilir. Çünkü eserde sunulan resimler kısıtlıdır. İnternet aracılığıyla bölgeyle ilgili daha ayrıntılı resimlere ulaşmak mümkündür.

¹³ Örnek verilecek olursa 31. sayfada Xi'an'dan doğuya gidilecek olursa Gansu'ya gidileceği yazılmıştır. Ama Xi'an'dan batıya gidilince Gansu'ya ulaşılır.

İPEK YOLU

akademik temaslarının güçlü olduğu teşekkür metninden anlaşılmasına rağmen, Türk akademisiyle herhangi bir dirsek teması söz konusu değildir.¹⁴ Bu da tek kutuplu bir anlatıma neden olmaktadır.

Geniş coğrafyalara dair anlatılar bir anlamda tarihe bütüncül bakmayı sağlar. Geniş bir coğrafyadaki merkezler insan vücudundaki damarlar gibi yollarla birbirine bağlanır. Yollar sadece ticaret için değil, kültürel aktarım içinde önemli bir bağlantı alanlarıdır. Bu yüzden sosyal bilimler için laboratuvar masasını andırır. Elde edilen materyallerle çizilen tarih insanlığın ortak mirası için belirleyici unsurdur. İpek Yolu adına Türk Yolu diyebileceğimiz kadar Türk tarihi ile ilgilidir. Bu yüzden özel bir ilgiyi hak eder.

---

¹⁴ Yazara ait teşekkür metninde dikkat çekici unsurlardan birisi de çalışmanın ne kadar iyi desteklenmiş olduğu gerçeğidir. Ülkemizle kıyaslandığında benzer çalışmaların maddi destekten mahrum bir biçimde daha güç şartlarda meydana getirildiği su yüzüne çıkar. Özellikle tarihçinin araştırma alanına seyahat etmesi ve dil öğrenmesinin çoğu zaman zaruri olduğu düşünülürse maddi desteğe ihtiyaç duyacağına şüphe yoktur.